
В.П.Решетило, д-р екон. наук

Харківська національна академія міського господарства

БІФУРКАЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ

З методологічних позицій економічної синергетики досліджено нелінійні механізми інституційних змін перехідних систем, обґрунтовано їхній біфуркаційний характер, проаналізовано чинники, що впливають на інституційний вибір в умовах невизначеності, розглянуто можливі траєкторії розвитку інституційних систем.

У соціально-економічних системах, що трансформуються, відбувається інтенсивний пошук теоретичних концепцій, у яких ринкові системи було б подано не лише з позицій їхнього функціонування, а і з позицій генезису. На думку низки дослідників, у розв'язанні цієї проблеми на перше місце виходять досягнення інституціональної теорії, яка спрямована на пошук шляхів формування ефективних ринкових інститутів і посилення їхнього впливу на прискорення темпів економічного розвитку.

У галузі аналізу проблем інституційних змін у перехідних системах широко відомі праці Д.Норта. А.Алчiana, Р.Капелюшнікова, Р.Нуреева, А.Олейника, В.Полтеровіча, В.Радаєва, В.Тамбовцева, А.Шастітко, В.Гейця, А.Гриценка, С.Архієреєва, В.Тарасевича, О.Яременка та ін. Автори аналізують особливості формування інститутів у перехідних економіках, необхідність радикальних інституційних перетворень, висловлюють позиції щодо проблем становлення нової інституційної архітекtonіки. Проте наростання феноменів непередбачуваності, невизначеності та спонтанності у процесах інституційних змін доводить необхідність використання нових методологічних підходів до цих проблем. Значні методологічні можливості несе в собі економічна синергетика – теорія самоорганізації відкритих складних нелінійних соціально-економічних систем. Метою цієї статті є аналіз нелінійних механізмів інституційних змін перехідних систем, виявлення їхнього біфуркаційного характеру, причин і рушійних сил із методологічних позицій економічної синергетики. Такий аналіз має велике значення для розв'язання вирішальної проблеми перехідних економік: як інституційно має бути побудоване суспільство, щоб його інституційна конструкція забезпечувала накопичення соціальної енергії трансформаційних перетворень і створення адекватних сучасному ринку механізмів самоорганізації.

Неоінституціональна теорія розглядає інституційні зміни як процес удосконалення чинних або появи нових правил, норм і процедур економічних взаємодій і зміни структури трансакцій у рамках певного набору правил (процедур) для їх учасників. У сучасному тлумаченні інституційні зміни містять і відповідні механізми забезпечення виконання нових правил, що, зрештою, формує новий інституційний устрій. Найчастіше ініціаторами інституційних змін є великі організації, які починають активно використовувати

вати для цього державу та її політичні інститути, але за умови, що очікувані додаткові вигоди від інституційних змін перевищать додаткові витрати. Якщо ж ніхто з агентів не зацікавлений у зміні існуючих інститутів, виникає стан інституційної рівноваги. На думку Д.Норта, це "...ситуація, коли за умов заданої міцності позиції гравців в обстоюванні своїх інтересів і сукупності договірних трансакцій, які складають загальний економічний обмін, жоден із гравців не вважає вигідним виділяти ресурси на зміну угод"¹. При цьому передбачається, що інституційні перетворення неодмінно ведуть до якісного вдосконалення існуючої інституційної системи. Проте подібний підхід не зовсім адекватний процесам інституційних змін соціально-економічних систем, що трансформуються. З позицій економічної синергетики інституційні зміни перехідних систем виступають як процес становлення нових дисипативних структур у складному нелінійному нерівноважному нестійкому середовищі і тому набувають цілої низки специфічних особливостей. Перш за все, в синергетиці *не будь-яка зміна є розвитком*. Зміни в синергетиці відбивають лише стан нестійкості системи, її перебування в точці біфуркації, а не якісну динаміку. З цього випливає, що зміни, що відбуваються в нестійкій нерівноважній інституційній системі, не означають неодмінне поліпшення її якісних характеристик, доказом чого є практика інституційних реформ у пострадянських державах. З позицій економічної синергетики *інституційні зміни* соціально-економічних систем, що трансформуються, можуть бути визначені як *складний процес системних взаємодій, що виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх флуктуацій і що приводить інституційну систему в точку біфуркації й існування кількох можливих траєкторій її подальшого розвитку*. Зміни нестійких нерівноважних інституційних систем пов'язані з актуалізацією їхнього потенційного стану, з невизначеністю й альтернативністю їх розвитку, і тому їх вдосконалення – це тільки один із можливих результатів, який може бути реалізований лише за певних умов².

Точка біфуркації в синергетиці – це точка галуження шляхів еволюції відкритої нелінійної системи. На думку Е.Петерса, біфуркація – це "явище, що полягає в тому, що нелінійна динамічна система набуває удвічі більше рішень порівняно з тим, що було до досягнення критичного рівня"³.

Поведінка системи поблизу точки біфуркації істотно ускладнюється. "В центрі уваги синергетики перебувають критичні точки, в яких система змінює характер своєї макроскопічної поведінки і може зазнавати нерівноважних фазових переходів між осциляціями, просторовими структурами і хаосом", – пише В.-Б.Занг⁴. Тому саму нелінійну нерівноважну систему можна визначити як таку, що "приховує" в собі біфуркації, тобто різноманіття можливих шляхів свого подальшого розвитку. Наочні уявлення біфуркацій можна співвіднести з одним із якнайдавніших архетипових образів – образом світового дерева. В.Бранський визначає біфуркацію як

¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К., 2000. – С. 110–111.

² Докладніше див.: Решетило В.П. Экономическая синергетика институциональных изменений. – Харьков, 2006; Решетило В.П. Синергетика актуального і потенційного у становленні та розвитку інституційних систем // Економічна теорія. – 2006. – № 1. – С. 24–39.

³ Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. Новый аналитический взгляд на цикличность, цены и изменчивость рынка. – М., 2000. – С. 296.

⁴ Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. – М., 1999. – С. 290.

"розгалуження старої якості на кінцеву безліч цілком визначених нових якостей"⁵. Біфуркацію можна розглядати і як математичний образ діалектичного переходу кількісних змін у якісні, про що писали філософи від діалектиків античного світу до Гегеля і Маркса.

На думку І.Пригожина і І.Стенгерс, у точках біфуркації все визначає *випадковість*⁶. У момент біфуркації система може піти не оптимальним шляхом розвитку і через випадковість вибору вийти на таку, що йде вбік, траєкторію. З вищесказаного виходить, що в соціально-економічних системах перехідного типу визначальним чинником інституційних змін виступає чинник випадковості та невизначеності інституційного вибору. Для розуміння всієї складності процесів, що відбуваються в моменти інституційного вибору, досить формально визначити вид його функції:

$$V = F(X, Y, R, W, S),$$

де: V – інституційний вибір в умовах невизначеності та випадковості; X – множина чинників, що піддаються впливу суб'єктів інституційних змін; Y – множина чинників, регулювати які неможливо (неформальні та випадкові реакції економічних агентів, непередбачені обставини); R – можлива кількість зовнішніх чинників, що впливають на інституційний вибір; W – кількість внутрішніх чинників, що впливають на інституційний вибір; S – множина можливих альтернатив, що виникають у процесі нелінійної взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Таким чином, F як функція інституційного вибору визначається безліччю можливих альтернатив, але лише частина з них подається свідомо у впливу суб'єктів інституційного вибору.

У наведеній нижче таблиці виокремлено чотири основні групи чинників, що визначають складність і нелінійність інституційного вибору в умовах зростаючої невизначеності та нерівноважності в розвитку соціально-економічних систем, що трансформуються. Слід звернути увагу, що, крім чинників зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування інституційних систем, великий вплив на нелінійність інституційного вибору справляє мотивація суб'єктів інституційних змін, а також ступінь їхньої поінформованості про наявні альтернативи. Значна кількість чинників, наведених у таблиці, та різні поєднання їх і визначають перебування інституційних систем економік, що трансформуються, в точках біфуркації, особливо у критичні моменти історії.

Вибір конкретного сценарію у проведенні інституційних змін залежить від оцінки результатів кожної з можливих альтернатив і визначається ступенем взаємодії між господарювальними суб'єктами (організаціями), індивідами і державою, а також величиною одержуваних синергетичних ефектів. Вибір механізмів інституційних змін залежить і від існуючого у країні конституційного ладу.

Зміна системи майбутніх очікувань у економічних агентів, відсутність досвіду регулювання економіки в умовах становлення ринку, непослідовний і часто поверхневий характер здійснення необхідних перетворень, невикоріненість традицій законотворчої поведінки, ідеологічна розколотість суспільства, незрілість національної еліти – ці й інші чинники також зумовлюють біфуркаційні механізми інституційних змін соціально-економічних

⁵ Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 119.

⁶ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 2003. – С. 99.

систем, що трансформуються. Тому за аналізу інституційних змін у таких системах "...треба бути готовим до нелінійної динаміки. До ймовірностей замість причинно-наслідкових траєкторій. До ситуацій наростання хаосу й втрати пріоритету економіки над політикою в подоланні таких ситуацій. До руху від нерівноваги до рівноваги, до поєднання рівноваги і деградації, до дисипативного характеру нових структур та інститутів, що долають деградацію. Тобто потрібне освоєння економічної синергетики як нового бачення можливостей ринкової трансформації"⁷.

Таблиця

Чинники, що зумовлюють невизначеність інституційного вибору

Зовнішнє середовище	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Стан економіки країни і ступінь її інтегрованості у світову економіку і міжнародні економічні інститути ▪ Обсяг інституційних інвестицій ▪ Характер інституційних бар'єрів ▪ Механізми виникнення інституційних інновацій ▪ Характер політичної системи ▪ Співвідношення політичних сил і партій
Внутрішнє середовище	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Вплив груп спеціальних інтересів ▪ Ступінь впливу інституційних інноваторів ▪ Зміни в поведінці індивідів ▪ Ступінь активності організацій та їхня здатність обстоювати свої інтереси ▪ Діючий порядок зміни інститутів ▪ Активи й інструменти мегалідерів ▪ Стратегії учасників інституційних змін ▪ Ступінь відповідності нового інституту соціально-культурному середовищу ▪ Кількість учасників, зацікавлених в інституційних інноваціях
Мотивація суб'єктів інституційних змін	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Очікувані вигоди (зростаюча віддача) у процесі граничних інституційних змін ▪ Цінність (значущість) створюваних інститутів з погляду відповідності економічним інтересам ▪ Очікувані витрати, спрямовані на зміну інституційних норм ▪ Витрати на моніторинг і впровадження нових інститутів ▪ Легітимність упроваджуваних норм
Поінформованість про альтернативи	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Доступність інформації про наявні альтернативні норми і правила ▪ Інформація про переваги впроваджуваних інститутів ▪ Рівень моніторингу про результати впровадження нового інституту ▪ Ступінь конфліктності у процесі впровадження нового інституту ▪ Здібності адаптації нової норми до існуючого інституційного середовища

У соціально-економічних системах, що трансформуються, суспільство й усі його підсистеми занурені у стан невизначеності. Проте це невизначеність іншого типу, ніж в економічно розвинених країнах. Такий тип можна було б назвати перехідним типом невизначеності, що відбиває неповноту ринкових відносин. На думку К.Штайльманна, будь-яка сфера в перехідних економіках – фінансова, виробнича, маркетингова – перебуває в "ситуації глобального біфуркаційного хаосу"⁸. Руйнування структурної цілісності всієї системи, посилення розбалансованості та непов'язаності у

⁷ Евстигнеева Л.П., Евстигнеев Р.Н. Рыночная трансформация России: нетрадиционный взгляд // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 8.

⁸ Штайльманн К. Новая философия бизнеса: В 2-х т. – Т. 2. – М.; Берлин, 1998. – С. 35–36.

виробничих, фінансових, соціальних і організаційних механізмах відтворення призвели до фрагментації суспільної системи на окремі анклавні автономні вузьколокальними цілями і власною логікою розвитку, що також посилює біфуркаційний характер інституційних перетворень.

З позицій економічної синергетики можна виокремити ще кілька важливих особливостей інституційних змін перехідних систем. По-перше, в умовах зростаючого переважання неформальних практик і норм перехідні інституційні системи перетворюються на особливі "операційно-замкнені системи". Операційна замкненість виявляється в частковому або повному ігноруванні інституційними системами сигналів із зовнішнього середовища, в їхньому незалежному від середовища рекурсивному стисненні до власних поведінок. Вихід (якість інституційної системи) часто визначається її внутрішнім станом і не є реакцією на вхідний стимул. Відбувається вибіркоче сприйняття: одні сигнали ігноруються, інші сприймаються, але поведінку системи не можна назвати точною реакцією на спрямовані на неї дії. Тому замість очікуваних радикальних інституційних змін відбуваються лише незначні переміщення, інституційна ж система залишається на тій самій траєкторії розвитку.

У здійсненні інституційних реформ виявляється й *ефект гістерезису*, поява якого багато в чому залежить від способів передання, тиражування й обміну динамічною інформацією, що виникає у процесі інституційного вибору. Недостатність достовірної інформації про майбутній економічний розвиток, майбутні ціни, умови укладання і виконання контрактів призводить до того, що економічні агенти прагнуть консервації тих норм і правил, до яких вони вже пристосувалися, які перевірені попереднім досвідом. Як наслідок в інституційному середовищі, що історично склалося, через переважання механізмів негативного зворотного зв'язку флуктуації згашаються, а спроби здійснити якісні інституційні зміни завершуються відкотом інституційної системи назад, на попередню траєкторію розвитку.

Нелінійність і невизначеність інституційного вибору в перехідних системах в економічних дослідженнях часто ігнорують, що призводить до деякого спрощення проблеми здійснення ефективних інституційних перетворень. Так, Б.Г.Клейнер, уводячи поняття інститутогенезу, висуває концепцію "...виникнення й еволюції соціально-економічних інститутів як результату певних взаємодій двох або більше протоінститутів – особливих базисних інститутів (точніше кажучи, норм), що створюють "інституційний генофонд" економіки"⁹. Згідно з цією концепцією, "інститути з'являються не внаслідок інституційної "забудови" (неважливо, планомірної чи хаотичної) "порожніх площ", не через утворення випадкової комбінації подій чи накопичення інкрементальних змін у поведінці соціально-економічних суб'єктів. Стає очевидним, що соціально-економічні інститути не так будуються чи конструюються, як вирощуються, подібно тому, як вирощується кристал¹⁰. Про необхідність вирощування інститутів пишуть також Я.Кузьминов, В.Радаєв, А.Яковлев, Є.Ясін¹¹. На наш погляд, у концепції "вирощування" інститутів не враховується той факт, що в умовах нестійкого, нерівноважного і невизначеного соціально-економічного середовища інститути не вирощуються, а *виникають* як своєрідний інваріант у їхніх видозмінюваних взаємодіях із зовнішнім і внутрішнім

⁹ Клейнер Б.Г. Эволюция институциональных систем. – М., 2004. – С. 9.

¹⁰ Там же. – С. 191.

¹¹ Кузьминов Я., Радаев В., Яковлев А., Ясин Е. Институты: от заимствования к выращиванию // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5–27.

середовищем. Процес інституційних змін у пострадянських державах має складну соціально-економічну, культурно-історичну, ментальну, соціально-психологічну, соціополітичну, природно-географічну, геополітичну, тобто нелінійну природу. У процесі виникнення інститутів у перехідних системах формування, зберігання і реалізація інформації, яку вони несуть, відбуваються на основі їхньої нелінійної взаємодії з нестійким економічним, політичним і соціальним середовищем. Тому вирішального значення набуває той факт, що в суспільних системах, які трансформуються, інституційні зміни відбуваються в ситуації, коли найнезначніші флуктуації з боку зовнішнього або внутрішнього середовища можуть мати вельми значні наслідки. Ще раз підкреслимо: нелінійні системи, існуючи в умовах невизначеності, реагують на щонайменші флуктуації і тому непередбачені події, збіг обставин, зміни в величезній кількості чинників зовнішнього і внутрішнього середовища можуть спрямувати розвиток системи різними траєкторіями, що може бути несподіваним для тих, хто намагатиметься вирощувати інститути.

Слід також урахувувати, що головна роль в інституційних змінах належить рішучим і усвідомленим діям багатьох індивідів (господарювальних суб'єктів), які реагують на зміни, що відбуваються, залежно від власних інтересів. У різних політичних, соціальних, культурних, геополітичних та інших умовах колективний ефект взаємодії господарювальних індивідів може бути різним: згашатися і не мати продовження в одних випадках і призводити до бурхливої реакції переструктурування системи в інших. Проте свобода вибору на всіх рівнях функціонування інституційної системи завжди залишається за господарювальними індивідами. Інша річ, що вона обмежена "полем можливостей" розвитку системи і синергетичними ефектами взаємодій. "Індивідуальна свобода ухвалення рішень обмежується колективними ефектами, властивими складним системам природи і суспільства, які не піддаються контролю і не передбачувані на досить великому проміжку часу. Тому одних лише добрих намірів недостатньо. Потрібно враховувати їх нелінійні ефекти (курсив мій – В.Р.)"¹². Нелінійність (альтернативність) інституційного вибору у критичних точках біфуркації пов'язана із свідомим вибором людьми подальших дій відповідно до своїх переваг, пріоритетів, розуміння закономірностей розвитку. Серед стохастичних чинників, які відіграють вирішальну роль у момент біфуркації, особливе значення має спонтанна і ціннісно-раціональна поведінка масової суспільної свідомості, національних еліт, лідерів рухів і партій. Тут також свідомий вибір поєднується з непередбачуваністю, оскільки ми не знаємо, хто робитиме цей вибір у далекій перспективі, на чіх перевагах базуватиметься цей вибір, яким буде остаточний результат вибору. Таким чином, у період біфуркації виникають принципово нові закономірності поведінки інституційної системи, які радикально відрізняються від закономірностей, властивих стабільному етапу її розвитку. Інституційна біфуркація розгортається як стохастичний процес, насичений подіями, конфліктами, конкуруючими альтернативами майбутнього, політичними і соціальними ризиками, наростанням хаотичних процесів¹³. Ця нестійка ситуація загострюється тим, що можливості вибору істот-

¹² *Майнцер К.* Сложность и самоорганизация // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 50.

¹³ На перший погляд, хаос та інститути як носії порядку є явищами, що взаємовиключаються. Проте останнім часом з'являється дедалі більше публікацій, у яких ідеться про інститути не лише як про джерела порядку, а і як про потенційні носії хаосу (див.: Скоробогатов А. Институти как фактор порядка и как источник хаоса: неинституционально-посткейнсианский анализ // Вопросы экономики. – 2006. –

но ускладнюються умовами невизначеності й обмеженої інформації про набір можливих подій та їх вірогідний результат.

Концепція вирощування інститутів не враховує також *ступеня здатності інституційної системи сприймати зміни*. Ця здатність визначається рівнем її відвертості, накопиченої складності та фрактальності, інтенсивністю кооперативних і когерентних взаємодій уже сформованих інституційних структур. Якщо ж ці умови не виконуються, ціла низка необхідних інститутів змістовно не сформовується, і якщо зворотний інформаційний зв'язок між існуючими інститутами фрагментарний, а роль індивідів і організацій незначна, то інституційні зміни залежатимуть тільки від рішень держави.

Таким чином, модель вирощування інститутів перетворюється на вже існуючу модель політичної модернізації інститутів з боку держави.

Отже, у процесі здійснення інституційних змін соціально-економічних систем, що трансформуються, треба враховувати невизначеність, нелінійність і нерівноважність цих процесів. Проте для економічної синергетики нерівноважність системи – ця підстава і для її впорядкованості. Більше за те, для справді радикальних змін потрібно, щоб під впливом зовнішніх і внутрішніх флуктуацій система опинилася саме в нерівноважному стані. Тому інституційні зміни соціально-економічних систем, що трансформуються, протікають у річищі загальних закономірностей динаміки складних нелінійних систем і мають бути пов'язані з процесами самоорганізації. М.Моїсєєв виокремлює два класи механізмів самоорганізації та відбору: 1) адаптаційні механізми дарвінівського типу, що забезпечують "самонастроювання", поступове пристосування системи, що розвивається, до конкретних умов зовнішнього середовища. Головна особливість цих механізмів – можливість із певною точністю передбачати розвиток подій, прогнозувати майбутнє; 2) біфуркаційні механізми, дія яких веде до галуження шляхів еволюції під час переходу системи через "пороговий (критичний) стан" своєї організації. Перехід цей неоднозначний і залежить від випадкових флуктуацій, непередбачуваних зовнішніх дій. Головна особливість цих механізмів – невизначеність майбутнього¹⁴. Оскільки інституційні зміни соціальних систем перехідного типу мають біфуркаційний характер, який готується на попередньому етапі їхнього розвитку, але виявляється в біфуркаційний період, виникає можливість здійснення кількох варіантів інституційних змін.

Залежно від співвідношення різних чинників інституційного вибору це можуть бути:

- екстремальні інституційні зміни, пов'язані з швидким переходом

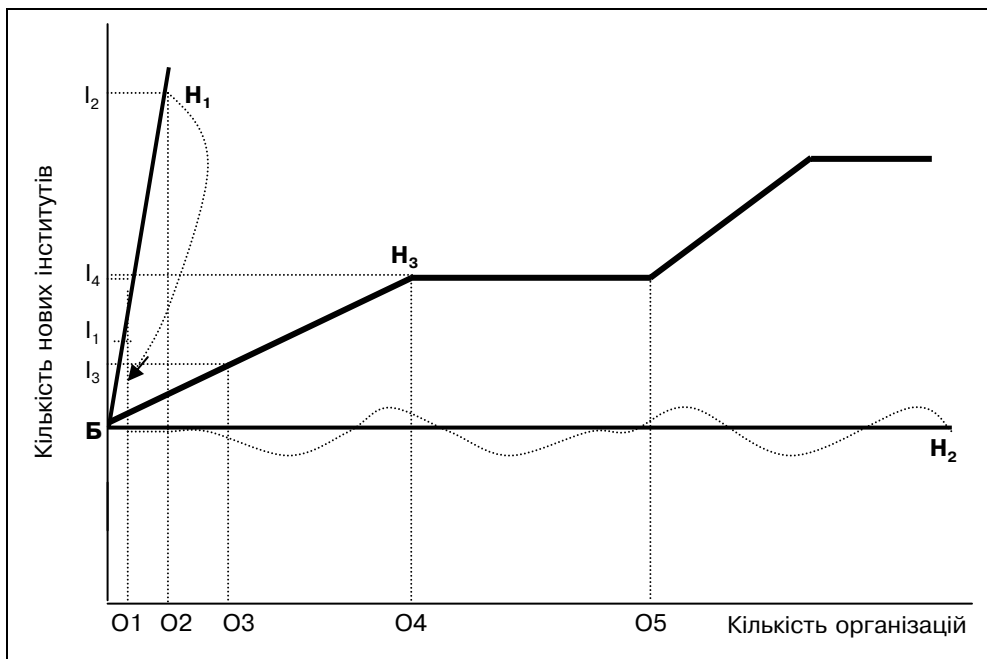
№ 8. – С. 102–118). Зокрема, в економічному аналізі з'явилося поняття "парадокс Мінські", суть якого полягає в тому, що політика, що здійснюється на основі інститутів державного регулювання, посилює економічний порядок. Одночасно з цим зменшується обачність економічних агентів, які спираються на інституційну страховку, створювану державою. Формуючи певні очікування і звички інвесторів, установлюваний державою економічний порядок збільшує припустимі ризики інвестицій, що, своєю чергою, збільшує хаотичні коливання ділових циклів у майбутньому. Таким шляхом порядок перетворюють на хаос. Парадокс Мінські в його широкому тлумаченні стосовно всіх інститутів відомий як "парадокс інститутів невизначеності". Тільки-но з'ясується, що очікування економічних агентів не виправдовуються, уніфікований образ майбутнього припиняє створення порядку в людських взаємодіях і на зміну йому приходять зростаючий економічний хаос, який виконує не лише руйнівну, але і створювальну роль.

¹⁴ Моїсєєв Н.Н. Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 7–8.

до нової інституційної структури за досить короткий період часу;

- граничні інституційні зміни, пов'язані з додатковим поліпшенням уже існуючих інституційних структур;
- Парето-ефективні інституційні зміни, пов'язані з поліпшенням стану деяких економічних агентів за незмінного стану інших. У цьому разі вибирають ту альтернативу, яка не погіршує деяких припустимих значень;
- комбіновані інституційні зміни, що припускають багатоплановий вибір альтернатив і враховують конкретні механізми вибору на кожному з етапів інституційних реформ.

Можна виокремити і кілька можливих траєкторій розвитку інституційних систем, що перебувають у точці біфуркації (Б) (рисунок).

Рисунок. Біфуркаційний характер інституційних змін перехідних систем

Першу з можливих траєкторій подано лінією БН1, яка означає введення державою значної кількості інститутів (від величини I_1 до величини I_2) впродовж короткого періоду часу. Це викликає нееластичну реакцію господарювальних суб'єктів ($O_2 - O_1$), зумовлену низкою причин: невідповідність інститутів, що вводяться, неформальним нормам; невідповідність дотримання цих інститутів через високі витрати трансформації, пов'язані з переходом до нової норми; складність адаптації до нової норми через непослідовність, суперечності, а подеколи і взаємовиключність нових правил; надмірна регламентація діяльності організацій; невідповідність нових інститутів реальному стану соціально-економічної системи і т. д.

Унаслідок "політичного" реформування інституційної системи держава включає в дію механізм негативних зворотних зв'язків, інституційна система демонструє ефект гістерезису і через деякий час скочується на попередню траєкторію розвитку БН2, яка відбиває ситуацію неефективної інституційної рівноваги. Неефективність такої рівноваги виявляється в тому, що за повернення більшості організацій до неефективних (і найчасті-

ше неформальних), але звичних для них норм інституційна система перетворюється на тип операційно-замкненої. В цьому разі, говорячи мовою інституціональної теорії, відбувається "ефект блокування" (В.Артур), або панування стійких неефективних інституційних норм (Д.Норт), або "інституційної пастки" (В.Полтерович).

З позицій формування дисипативних структур у нерівноважному нестійкому середовищі процес здійснення інституційних змін має враховувати кілька найважливіших моментів. Спочатку під впливом зовнішніх і внутрішніх флуктуацій запускається в дію механізм позитивних зворотних зв'язків й інституційна система переходить у нерівноважний стан. На цьому етапі накопичується *структурна інформація*, потрібна для становлення нових інститутів або вдосконалення вже діючих¹⁵ (див. рисунок: лінія БНЗ). Якщо інститути виникають на засадах ринкової модернізації, що враховує реальний попит на них з боку основних суб'єктів господарювання, інституційні зміни набувають еластичного характеру: кількість нових інститутів змінюється з I_3 до I_4 , а кількість організацій, які дотримуються нових норм, зростає набагато швидше – з O_3 до O_4 . За рахунок зростання ринкової культури господарювальних суб'єктів, уніфікації їхніх переваг, наростання спільності господарської етики, якої дотримується більшість господарювальних суб'єктів, відбувається формування нової якості інституційної системи. Якісніші інститути, створені за ініціативою і підтримкою господарювальних суб'єктів і населення, стають джерелом нового економічного порядку. В результаті система переходить на етап інституційної рівноваги і кількість організацій, що дотримуються нових норм, зростає до величини O_5 (див. рисунок). Згодом під впливом нових внутрішніх і зовнішніх флуктуацій ситуація повторюється. Інституційна система виходить на етап нестійкого нерівноважного розвитку, накопичує нову структурну інформацію, формує свою нову якість, а потім знову настає етап інституційної рівноваги. Характерно, що багато відомих економістів указували на необхідність накопичення нової структурної інформації у процесі здійснення інституційних реформ. Зокрема, Є.Гайдар писав, що в цілях визначення подальшої стійкої траєкторії розвитку потрібна певна *інституційна пауза* для накопичення нової інформації¹⁶. Про необхідність обміну темпів економічного зростання на інституційну паузу в цілях поглиблення реформ писав і Є.Ясин, на думку якого новий етап реформ вимагає підготовки нового інституційного базису для їх поглиблення¹⁷.

¹⁵ У процесі здійснення інституційних змін важливо усвідомлювати, що інституційні системи, що реформуються, можуть нести в собі як передбачувану (структурну), так і непередбачувану (ентропійну) інформацію. В інституційних системах *структурна інформація* продукується формальними інститутами, законодавчо встановленими нормами і правилами економічних взаємодій, ступенем відвертості в розробленні та виконанні ухвалених державних законодавчих актів. Ентропійна інформація зумовлена розпадом старих інститутів, створенням непрацездатних нових інститутів, особливостями поведінки господарювальних індивідів і колективними ефектами їхніх взаємодій, впливом неформальних інститутів, закритістю і кулуарністю ухвалення законів, їх відірваністю від реальних суспільних процесів. Важливим чинником формування ентропійної інституційної інформації є деструктурованість політичної системи, що ще більше посилює непослідовність і суперечність здійснюваних реформ.

¹⁶ Гайдар Е. Современный экономический рост и стратегические перспективы социально-экономического развития России // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 6–7.

¹⁷ Ясин Е. Структурный манёвр и экономический рост // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С.4–7.

Таким чином, інституційні зміни систем, що трансформуються, – це складний нелінійний біфуркаційний процес виникнення, розвитку і зміцнення норм і правил поведінки, адекватних самоорганізаційним механізмам сучасного ринку. Ефективність їх здійснення залежить від наростання рівня складності, фрактальності та цілісності економічної та інституційної систем, а також від розуміння механізмів самоорганізації та їхньої ролі в сучасних соціально-економічних процесах. Для того щоб справді змінити якість інституційної системи, потрібні потужні флуктуації, здатні зруйнувати дію механізму негативних зворотних зв'язків. При цьому важливо враховувати, що інституційні системи перебувають нібито на межі між економікою, правом, політикою і культурою і відбивають їх взаємний вплив. Тому говорити про інституційні зміни лише в рамках модифікації економічних інститутів неправомірно. Під впливом флуктуацій має змінюватися все суспільство, всі його системи і підсистеми, а передусім індивіди. *Політичні* інституційні перетворення пов'язані з появою політичних інститутів, що забезпечують поглиблення демократизації суспільства, становлення громадянського контролю, посилення громадянських ініціатив. Інституційні зміни *правової системи* пов'язані з необхідністю швидкої адаптації законодавства до процесів формування ринкової економіки і громадянського суспільства. *Соціальний напрям* інституційних змін визначається зміною менталітету населення, зростанням його самосвідомості й ініціативності, збільшенням ступеня його довіри до держави та її інститутів.

За здійснення інституційних реформ важливо також урахувати, що не можна перевести систему, яка перебуває в точці біфуркації, на гілку, не відповідну її реальному стану, "перестрибуючи" через етапи, обираючи неконструктивний сценарій реформування. Згідно з законами синергетики, швидкість перетворень залежить від ступеня відповідності здійснюваної політики реальному стану системи, від частки вже готових блоків нової системи, що містяться в попередній структурі.

Економічна синергетика також доводить, що, висуваючи ту або ту мету інституційних реформ, слід урахувати, що рух системи до цієї мети має нелінійний характер. Більше за те, *для нелінійних систем мета також є рухомою і "нерівноважною", як і саме становлення системи.* За вибору мети потрібно також урахувати безліч чинників, що визначають інституційні зміни, і перш за все аналіз потенційних можливостей досліджуваної інституційної системи, у протилежному разі поставлена мета буде абсолютно нереалістичною.